

Usûlcülere Göre İstisnâ

Serkan AĞA¹

Öz

Temel İslâmî ilimlerden usûlü'l-fıkh ilim dalının bir alt başlığı olan istisnâ, klasik usûlü'l-fıkh kitaplarında, ekseriyetle âmmı tahsis eden "Edille-i Muttasile" başlığı altında incelenmiştir. Biz de bu çalışmamızda istisnâyı bir fıkh usûlü terimi olarak işleyip hem literal hem de hükümlere yansımaları usûl âlimleri penceresinden ele aldık. Bunu yaparken istisnâ kavramını, istisnânın kısımlarını, şartlarını, istisnâ ile tahsis yapıp yapılamayacağını ve istisnânın siyâk ve sibâkına göre değişen hallerini ele aldık. Böylece usûlcülere göre istisnânın hükümlere etkisini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mütakellim, Fukahâ, Tahsîs, İstisnâ.

Istithnâ' (Exception) From The Perspective of The Scholars of Uşûl

Abstract

Istithnâ' (exception) is a subbranch of the *uşûl al-fıkh* which is one of the basic Islamic studies. Generally, *Istisnâ'* has been studied under the title of '*Adilla-i Muttasila*' which mostly allocated *â'mm* (general) in the classical *uşûl al-fıkh* books. In this study, *Istithnâ'* is examined as a *fıkh* term, both literally and its reflection in the rulings, from the perspective of the scholars of *uşûl*. While doing this, we discussed the concept of *istithnâ'*, the parts and conditions of it, whether the allocation can be made with the *istithnâ'*, and the varying forms of it depending on the context. Thus, we have been examined the effect of *istithnâ'* on the rulings according to the *uşûl al-fıkh* scholars.

Keywords: Mutaqallim, Fuqaha, Tahşîs, Istithnâ'

Giriş

Aslî veya tâlî kaynaklardan/delillerden hüküm çıkarma (istinbât) metotları usûlü'l-fıkh ilminin en temel konularından birini oluşturur. Şer'î hükümlerin aslî kaynakları olan Kur'ân ve Sünnetin yanı sıra sahâbe kavli gibi bazı tâlî deliller Arapça'dır. Dolayısıyla Arapça dil kurallarına göre lafızların çeşitlerini ve mâna ile ilişkisini bilmeden, söz konusu delilleri doğru bir şekilde anlamak ve onlardan isabetli hükümler istinbat etmek mümkün değildir. Bu da doğru ve kesin neticelere varmak için Arap dili kurallarını öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır. Zira usûlcüler adı geçen bu delillerden hükümler ortaya koyarken, dilbilimsel verilere de müracaat etmek durumundadırlar. Bu verilere müracaat ettikleri konulardan biri de çalışmamızın alanını teşkil eden ve âmmın tahsîsinde başvurulan yöntemlerden biri olan istisnâdır.

¹ Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı, serkann.aga@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1286-4776

Citation/©: . Ağa, S. (2020). Usûlcülere Göre İstisnâ. *Theosophia*, 1, 35-52.

Makale Türü: Araştırma Makalesi -Research Article

Geliş Tarihi/Received: 16.11.2020 - Kabul Tarihi/Accepted: 02.12.2020

Usûlcüler İslâm hukukunun iki asıl kaynağı olan Kur'ân ve Sünnet'in lafızlarını dil kuralları yönünden etraflıca incelemiş ve metodolojik tasniflere tâbi tutmuşlardır. Bu tasniflerden biri de sözün vaz' yapısı dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre Kur'ân ve Sünnet'in lafızları âm, hâs, müşterek ve müevvel olmak üzere dörde ayrılır.² Âmm lafız, lugat olarak herhangi bir ayırım olmaksızın bütün fertleri mevzubahis edilen yargının kapsamına dâhil eder. Başında kül (her) ve cemî (bütün) kelimeleri veya cins ifade eden lâm-ı ta'rif bulunan lafızlar, cins isimleri, izâfetle mârifete olan tekiler, sorular, ism-i mevsüller, şart isimleri, olumsuz cümledeki belirsiz (nekre) kelimeler ve benzerleri Arap dilinde umûm ifade ederler.³

Umûm ifade eden bir lafzın, terkinin veya cümlenin kapsama alanındaki olgulardan/fertlerden bir kısmının dışarıda tutulmasına, yani şümülünün daraltılmasına tahsîs; bunu mümkün kılan karineye de muhassis adı verilir. Müttekellimîn usûlcüleri umûmu tahsîs eden delilleri *Muttasil* ve *Munfasil* olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Fukahâ usûlcüleri ise muttasıl delillere tahsîs değil "kasr/sınırlama" adını verirler.⁴ Bir parçanın mütemmimi olup, cümleden kesilip alındıkları takdirde müstakil olarak herhangi bir anlam ifade etmeyen, bunun için mutlaka bir ön cümle/sibaka ihtiyaç duyan delillere *muttasıl deliller* denir. Usûlcülerin çoğu muttasıl delilleri istisnâ, şart, sıfat ve gaye olmak üzere dört maddeyle sınırlı tutmuşlardır.⁵ Munfasil deliller ise, müstakil olarak başlı başına bir mâna ifade edebilen ve kendinden önce herhangi bir söze, yani sibaka muhtaç olmayan delillere denir. Bunlar aklî, hissî/gözlem ve sem'î/şer'î deliller olmak üzere üç kısma ayrılırlar.⁶

İstisnâ Kavramı

İstisnânın Luğavi Mânası

Sin (س) ve ta (ت) harfleri ziyadesiyle istif'âl kalıbından olan "istisnâ" maddesi "çevirmek, vazgeçirmek; dürmek, kıvrıp bükme, katlamak; engellemek" mânalarında kullanılır. Ayrıca tef'îl kalıbındaki "tesniye"den gelerek, kelamda ikinci cümle olarak yer almasından hareketle "ikinci" anlamında da kullanılmıştır.⁷

² Ali Bardakoğlu, "Âm", *Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/552. Ancak Sadruşşerîa ve onu takip eden Hanefî âlimler, ihtihadın bir sonucu olması sebebiyle müevveli bu tasnifin dışında tutmuşlardır. Bkz. aynı yer. Ayrıca bkz. Şîrâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali, *Şerhu'l-lüma'*, thk. Abdulmecîd Türkî, (Beyrut: Dârü'l-garbü'l-islami, 1408/1988), 1/302; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*, thk. Taha Cabir el-Alvânî, (Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1412/1992), 2/309; Âmidî, Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzak el-Affî, (Riyad: Dârü's-samiî, 1424/2003), 2/241.

³ Bardakoğlu, "Âm", 2/552.

⁴ Hanefî/Fukahâ usûlcüleri ise muhassis için; a) âm ile aynı kuvvette olması b) müstakil olması c) mukârin olması şartlarını koştukları için muttasıl delillere tahsîs değil "kasr: sınırlama" adını verirler. Bkz. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib, *el-Mu'temed*, thk. Muhammed Hamidullah, (Dimeşk: Mahedu'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabî, 1384/1964), 1/254; eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, 1/348; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/350; İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer, *Muntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, thk. Nezîr Hamâdû, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427/2006), 2/791; el-Merdâvî, Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-cibrin v.d. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 6/2528; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 197.

⁵ Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, 1/257; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/350; Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Bahru'l-muhîf fî usûli'l-fikh*, thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî, (Kuveyt: Dârü's-Safve, 1413/1992), 3/273.

⁶ Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, 1/257; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/350; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîf*, 3/273; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 222.

⁷ el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Beyrut: Darü'l-İlmi lil-Melâyîn, 1399/1989), 6/2294-2295; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdr, ts.) "s-n-y", 14/115; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, thk. Abdusettar Ahmed Farâc, (Kuveyt: Tûrasü'l-Arabî, 1385/1065), "s-n-y", 37/282; es-Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-eşmûnî*, (Midyat: Mektebetü'l-İslâmiyye/Mehmet Nuri Nas, ts.), 2/141; İsmail Durmuş, "İstisnâ", *Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388.

Istilahî Mânası

Mütekellimîn usûlcüler istisnâyı “özel ve sınırlı sayıda lafızlara sahip olup, kaynağı itibariyle tek bir mütekellime dayanan, muttasıl olan, âmîmî İllâ/لا ve benzeri edâtlarla tahsîs eden, müstesnânın müstesnâ minhunun bütününden olmadığına delalet eden, şart, sıfat, gaye ve nâsih olmayan gayri müstakil bir lafızdan ibarettir” diye tanımlamışlar.⁸

Hanefîlere göre istisnâ bir “ihrac/çıkarım” işlemi olmadığı için Hanefî fakihî Sadruşşerîa (ö. 747/1346) istisnâyı “sözün baş kısmının kapsadığı şeylerin bir kısmını İllâ/لا ve benzerleri ile hükmün kapsamına girmesini men etmektir” diye tanımlayıp *ihrac* kelimesi yerine bilinçli olarak “men/منع” kelimesini kullanmıştır.⁹

İstisnâ Edâtları

إِلَّا/İlla: İllâ’yı diğer edâtlardan ayıran husus, onun Arap dilinde birincil olarak istisnâ yapmak amacıyla vaz’ edilmiş olmasıdır.¹⁰ Bunun yanı sıra illâ gayru/غير anlamında cümlede sıfat konumunda da gelir. İllâ, aynı zamanda bir atf edâtı olarak da kullanılmıştır.¹¹ Yine cümlede herhangi bir işleve sahip olmayıp, “zâid” şeklinde kabul edildiği de olmuştur.¹²

غَيْرُ/Gayru: İllâ ile istisnâ yapılması caiz olan bütün yerlerde gayru ile istisnâ yapmak da caizdir.¹³

سَوَاءٌ/sevâ’: “Düz, orta ve tam”¹⁴ mânalarına gelen sevâ’ edâtı da tıpkı gayru gibi bazen sıfat bazen de istisnâ için kullanılır. Sevâ’ edâtı, سَوَى و سَوَى ve dilbilimciler tarafından garip olarak yorumlansa da bazen سَوَاءٌ şeklinde de kullanılmıştır.¹⁵

بَيْدَ/beyde: Bazen “gayru” mânasına gelir bazen de “zira” mânasına gelir.¹⁶

بِلْه/belhe: İsim-fiil olup “bırak!” mânasında, mastar olup “terk etmek” mânasında ve isim olup “nasıl/nasıl” mânasında gelir.¹⁷

⁸ el-Ferrâ, Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn, *el-Udde fî usûli’l-fikh*, thk. Ahmed b. Alî Seyrû’l-mübârekî, (Riyad: y.y. 1410/1990), 2/659; el-Bâcî, Ebû’l-Velîd Süleymân b. Halef, *İhkâmü’l-fusûl fî ahkâmî’l-usûl*, thk. Abdulmecîd Türkî, (Beyrut: Dârü’l-garbu’l-islami, 1407/1986), 1/279; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl*, thk. Hamza Züheyr Hâfız, (Medine: Şirketü Medinetü’l-Münevvere, 1413/1993), 3/377; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/351; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Dârul-âfâki’l-cedîde, ts.), 4/10; İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *el-Musaffâ bi-eküffi ehli’r-rusûh*, thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin, (Beyrut: Müsessisetü’r-risale, 1406/1986), 17; el-Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Minhâcü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, (Beyrut: Müsessisetü’r-risale, ts.), 55. Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhîd*, 3/275.

⁹ et-Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn, *Şerhu’t-telvîh ala’t-tavdîh*, (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, ts.), 2/20.

¹⁰ Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü’l-esrâr fî şerhi Usûli’l-pezdavî*, thk. Abdullah Mahmûd Ömer, (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1418/1997), 2/286.

¹¹ Arap dil gramerinde otorite olarak şöhet bulmuş Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822) ve Ebû Ubeyde Ma’mer (ö. 209/824 [?]) *بَيْدَ يُكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حِجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ*, âyetinin mânasının, “İnsanların ve onlardan zulmedenlerin size karşı gösterecekleri bir hüccet olmaması için...” olduğunu ve burada İllâ’nın istisnâ değil, atf için olduğunu belirtmişlerdir.

¹² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî, *Muğni’l-lebîb*, thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Alî Hamadallah, (Beyrut: Darü’l-fikr, 1419/1998), 84. Detaylı bilgi için bakınız: Serkan Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 11-12.

¹³ Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn, (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1408/1988), 2/343; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 12-13.

¹⁴ es-Sâffât, 37/55. فِي سَوَاءٍ الْجَحِيمِ. “cehennem’in ortasında” âyetinde olduğu gibi “orta”; مَكَانًا سَوَى “uygun, düz bir yer” âyetinde olduğu gibi “düz” (Taha, 20/58); هَذَا دِرْهَمٌ سَوَاءٌ “bu bir tam dirhemdir” örneğinde olduğu gibi “tam, eksiksiz, kalansız” anlamlarına gelir. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 148.

¹⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî, *Şerhu katri’n-nedâ*, (Mısır: Dârü’s-Saâdet, 1383/1963), 247; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 13.

¹⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 124.

¹⁷ Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd. *Teysîrû’t-tahrîr*, (Mekke: Dârü’l-Baz, ts.), 1/283.

ليس/leyse: Leyse mutasarrıf olmayan ve isim cümlesinin başında gelip “olmadı, değildir” mânasında olan bir fiildir.¹⁸

لا يكون/lâ yekûnü: Leyse ve lâ yekûnü'nun birer istisnâ edâtı olabilmesi için sibâkın umûm ifade eden bir ifade olması gerekir.¹⁹

ما خلا ve ما عدا/mâ-'adâ ve mâ-halâ: Bunlar ما /mâ'sız خلا/Halâ ve عدا/Adâ olarak da kullanılmaktadırlar.

حاشا/Hâşâ: Hâşâ, müteaddi ve mütesarrıf bir fiil olup istisnâ etmek mânasındadır. Hâşâ, حاشا لله “Allah'ı tenzih ederiz”²⁰ âyetinde olduğu gibi tenzih etmek mânasına da gelir.²¹

لاسيما/lâ-siyyemâ: “Benzer” anlamına gelen سي ve ما lafzından müteşekkil lâ-siyyemâ edâtının cümledeki işlevi, aynı yargıya tabi oldukları halde siyâkın sibâktan bir adım önde olduğunu ifade eder. Başındaki لا, cins için olup سي onun ismidir. “özellikle” mânasında kullanılır.²²

“İnşallâh” ile Yapılan İstisnâ

Şer'i örfte yaygın olarak kullanıldığı için “şer'î istisnâ” adı verilen “inşallâh” lafzının, bir istisnâ edâtı olup olmadığı daha ilk kaynaklardan beri tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefilere, Şâfiilere ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bir görüşüne göre talâk, köle azat etmek, yemin ve alışveriş gibi muamelat konularında “inşallâh” ile istisnâ yapmak caizdir. Bu görüşü savunanlar şu hadisi delil gösterirler: “Her kim yemin eder ve yemininden sonra “inşallâh” derse (o şeyi yapsa bile) yeminini bozmuş sayılmaz.”²³ Bunlara göre namaz ve oruç gibi kalben niyet getirilmesi yeterli olan ibadet konularında ise “inşallâh” ile yapılacak istisnânın sıhhat ve fesada herhangi bir etkisi yoktur. Dolayısıyla namaz veya oruç niyetinden sonra “inşallâh” diyen birinin namazı sahîhtir.²⁴

Mâlikîlere ve Ahmed b. Hanbel'in bir görüşüne göre “inşallâh” ile yapılan istisnâ sadece yemin konusunda geçerli olup, köle azat etmek ve talâk gibi konularda etkili değildir. Örneğin biri eşine “seni boşadım inşallâh” derse bu kişilere göre yapılan bu talâk, geçerli bir talâktır. Bunlar şu iki rivâyete dayanırlar: İbn Abbâs (ö. 68/687-88): “Şayet adam eşine “Sen boşsun inşallâh” derse eşi boş olur.” İbn Ömer ve Ebû Saîd: “Biz Peygamberin ashâbı, azat ve talâk dışında her şey de istisnâyı caiz görürdük.”²⁵

Mütekellimîn usûlcülerin genel görüşüne göre “inşallâh”ın hangi niyetle söylendiği önemlidir. Teberrük kastı olmaksızın sırf meşiettulaha taalluk edilen bir niyet, namaz ve oruç gibi niyetin farz olduğu konularda kişinin orucunu ve namazını batıl kılar. Binaenaleyh “inşallâh” denilerek yapılan bir talâk da geçerli olmaz. Fakat sadece teberrüken “inşallâh” denirse kişinin niyeti sahîh, talik ettiği konu da

¹⁸ Sibeveyh, *el-Kitâp*, 2/348.

¹⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/286.

²⁰ el-Yûsuf, 12/31.

²¹ Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 15.

²² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 148.

²³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*. (b.y.: Mektebetü'l-Meârif), “en-Nuzûr ve'l-Eymân”, 7.

²⁴ eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc*, (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1418/1997), 3/300; el-Bürnû, Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed, *el-Vecîz fi izâhi kavâ'idî'l-fıkhi'l-külliyye* (Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1416/1996), 138-139.

²⁵ İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Makdisî, *el-Muğni*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, (Riyad: Daru Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997), 10/472-473; el-Bürnû, *el-Vecîz*, 139.

geçerlidir.²⁶ Hatîb eş-Şîrbînî (ö. 977/1570), talâk konusunda şöyle demektedir: “İstisnâ iki kısma ayrılır. Birincisi, talâkın bizatihi kendisini değil sayısını düşürür. *İllâ* ve benzerleriyle yapılan istisnâ böyledir. İkincisi ise sayıyı değil talâkın kendisini düşürür. Bu da “inşallâh” ile yapılan istisnâda geçerlidir.”²⁷

İstisnâ ile Tahsîs

Usûlcüler istisnânın bir tahsîs işlemi olarak kabul edilip edilmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Birinci görüşe göre; istisnâ tahsîs delillerinden olup kendisi ile tahsîs yapılabilir. Bu görüş Mütakellimîn usûlcülerin, Zahirîlerin çoğunluğunun ve İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) gibi bazı Hanefîlerin görüşüdür.²⁸ İkinci görüşe göre ise; istisnâ bir tahsîs işlemi değildir. Hanefîlerin çoğu, Bâkîllânî (ö. 403/1013), Kâdî Ebû Yâ'la el-Ferrâ (ö. 458/1066), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler de bu görüştedirler.²⁹ Hanefîlere göre tahsîs yapacak etken yani muhassis, müstakil ve aynı zamanda mukârin olmalıdır. Dolayısıyla gayri müstakil kabul edilen istisnâyı muhassis olarak değil, bir sıfat/niteleme olarak kabul ederler.³⁰

İstisnânın Kısımları

İstisnâ; Muttasıl-Munkatı', Müceb-Menfî ve Haramdan istisnâ olmak üzere farklı cihetlerden birkaç kısma ayrılır.

Muttasıl İstisnâ

Muttasıl istisnâ: Cins bir kavramın kapsamından bir şeyi/olguyu kapsam dışı bırakmaktır. Cinsten istisnâ yapılmasından maksat, istisnâ yapılmaması halinde sözün kapsamı içinde düşünülecek bir şeyi, istisnâ yoluyla kapsam dışı bırakmaktır.³¹ Bazı Hanefîler ise bu konuda şöyle demişlerdir: “Asıl olan müstesnânın müstesnâ minhunun cinsinden olmasıdır. Aynı cinsten olmanın anlamı, istisnânın yapıldığı fiilde, müstesnâ minhunun müstesnâdan düşük olmamasıdır. Ondan üstün olup olmaması fark etmez. Muhammed Şeybânî (ö. 189/805), bu konuda şöyle demektedir: “Şayet biri ان كان في الدار الا رجل فعبدي حر “Evde sadece erkek olursa kölem hürdür” derse ve evde koyun olursa hatalı söz söylemiş olmadığı için kölesi azat edilmiş olmaz. Çünkü insanın evde olması asalet ve ihtiyari, koyunun evde olması ise kasr ve tabiiyet yoluyla olduğu için, koyunun evin içinde olma derecesi bakımından insandan düşüktür.”³²

²⁶ el-Bûrnû, *el-Vecîz*, 139-140.

²⁷ eş-Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 3/300; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 17.

²⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 4/10; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/350; İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*, (y.y. 1351/1932), 106; İbnü'n-Neccâr el-Fütûhi, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Züheyli ve Nezîh Hammâd, (Riyad: Mektebetü Abîkân, 1413/1993), 3/281; el-Leknevî, Ebû'l-Ayyâş Muhammed Abdülâlî b. Nizâmiddîn, *Fevâtihu'r-rahâmût*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1423/2002), 1/320; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 149; Ferhat Koca, “İstisnâ”, *Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 13/391.

²⁹ el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 3/126; el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/660; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb, (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1412/1992), 1/400; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/378; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 149; Koca, “İstisnâ”, 13/391.

³⁰ et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 2/74-75; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 151; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 18.

³¹ Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *el-İstiğnâ fî ahkâmi'l-istisnâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986), 295-296; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/277-283.

³² eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Câmiu'l-kebîr*, (Matbaatü'l-İstikâme, 1356/1937), 43; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/283-284; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 21-24.

Muttasıl İstisnânın Türleri

Umûm Lafızlardan İstisnâ:

Umûmun ölçütü muttasıl istisnâdır. Münhasır olmayıp istisnâ-i muttasıl olması mümkün olan bütün lafızlar umûm ifade ederler. Dolayısıyla muttasıl istisnâ, müstesnâ minhunun âmm bir lafız olduğunu gösteren başlıca karinelere biri olup, bu yolla umûm lafızlar tahsîs edilebilir.³³

Hâss Lafızlardan İstisnâ:

Hass lafızlardan istisnâ caizdir. Âmm lafızdan istisnâ ile hâss lafızdan istisnâ arasındaki fark, ilkinde lafzın kapsamına giren bazı fertlerin, ikincisinde ise tümünden bir parçanın, hükmün kapsamı dışında bırakılmasıdır.

Sayılardan İstisnâ:

Sayılar yapılan istisnâ da muttasıldır. Çünkü sayılar, bütün fertleri kapsamaları açısından âmm lafızlara; belirli bir miktara delalet etmeleri açısından ise hâss lafızlara benzerler.³⁴ Sayıdan istisnâ yapılamayacağı konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır:

Sayıdan istisnâ yapılamaz. Çünkü sayı isimleri nass kategorisindedirler. Nass ise kendisinden başka bir şey anlaşılmadığı için tahsîs edilemez ve sayıdan istisnâ yapıldığında bu onu nasslıktan çıkarır. Örneğin “Sen bir hariç üç talâkla boşsun” denildiğinde, bu görüşte olanlara göre, sayılardan istisnâ yapılamayacağı için ikiye düşmesi gereken sayı ikiye düşmez.³⁵ Ahmed b. Hanbel’in öğrencilerinden Ebû Bekr el-Merrûzî (ö. 275/888) bu görüştedir. Bunun tek istisnâsı, الف, مائة, سبعين “bin, yüz ve yetmiş” gibi sayı olarak kullanımı yanında, mübalağa için de kullanılan sayılardır. Mecâz düşüncesini ortadan kaldırmak için bunlardan istisnâ yapılabilir.³⁶

Hiçbir şart aranmaksızın sayılardan istisnâ yapılabilir. Fıkıhçılar ikrâr vd. konularda bunu caiz görmüşlerdir. علي لفلان عشرة دراهم الأ تسعة “Falanın bende dokuz hariç on dirhem alacağı var” denildiğinde, Hanefilerin Zâhirü’r-rivâyesine göre bir dirhem borç sabit olmuş olur. Ebû Yûsuf’a (ö. 182/798) göre böyle bir istisnâ caiz değildir ve böyle bir şey denildiğinde on dirhem borç sabit olmuş olur.³⁷

Sayı عشرة, عشرة gibi on ve onun katlarından biriye, yani ukûd sayılarından olursa istisnâ yapılamaz. Bir ve dokuz gibi, ukûd sayılarından değilse istisnâ yapılabilir.³⁸

Munkatî’ İstisnâ

Munkatî’ istisnâ, sözün kapsamına girmemekle birlikte, zikredilen hükmün tamamlayıcısı mahiyetinde ek bir bilgidir ibarettir. Munkatî’ istisnâya, munfasıl istisnâ da denilmektedir.³⁹

³³ el-Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Bedru't-tali' fi halli cem'i'l-cevami'*, (Beirut: Müessisetü'r-risâle, 1426/2005), 2/348; Osman Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi (el-İsnevî örneği)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 110.

³⁴ Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 111.

³⁵ el-İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *el-Kevkebü'd-dürrî*, thk. Muhammed Hasan İvâd, (Ammân: Dâru Ammâr, 1405/1985), 369; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/293; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, 6/2585.

³⁶ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, 369; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/293; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, 6/2585; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 24-26.

³⁷ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, 369; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/292; el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'* (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986), 7/209-210.

³⁸ el-İsnevî, *el-Kevkeb*, 369; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/293.

³⁹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/277; Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 112; Karâfî, *el-İstiğnâ*, 296.

Munkatî' istisnânın hakikî mi, yoksa mecazî mi olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Ebû Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), Şîrâzî (ö. 476/1083), Cüveynî, Râzî (ö. 606/1210), İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve İbn Kuşeyrî gibi âlimlerin içinde bulunduğu çoğunluğa göre Muttasil istisnâ hakikî, munkatî' ise mecazîdir. Bâkîllânî ve nahivcilerin zahir görüşüne göre ise istisnânın her iki kısmına da hakikî istisnâ denilir. Kimilerine göre ise munkatî' istisnâ ibtidâî (istinâfî) bir kelimedir.⁴⁰

Cinsin Dışından İstisnâ Yapmak

Cinsin dışından istisnâ yapılıp yapılmayacağı konusunda ihtilaf vardır. Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hüseyn b. Kattân (ö. 359/969), Kâdı Ebü'l-Kâsım b. Kec (ö. 405/1014), İlkiyâ et-Taberî (ö. 504/1110) ve İbnü'l-Berhân (ö. 518/1124) gibi mütekellimîn âlimleri ile Züfer (ö. 158/775) ve Muhammed Şeybânî bunun mutlak olarak caiz olmadığını söylerken, Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir görüşe göre tek bir cins gibi oldukları için paraların birbirinden istisnâsı (örneğin dirhem dinardan istisnâsı) geçerlidir. Şâfiî fakihî el-Mâverdî'ye göre ikrâr konusunda kesin olarak cinsin dışından istisnâ etmek sahîh, ikrâr dışında ise ihtilaf vardır.⁴¹

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) ashâbı, İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî, Bâkîllânî, Gazzâlî ve mütekelliminden bir cemaate göre cinsin dışından istisnâ yapmak sahîhtir. Şâfiî fakihî Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Şâfiî ile aynı görüşte olup bu görüşü şöyle açıklamaktadır: "Sahîhlikte ve fesatlıkta sayıya değil, değere itibar edilir. Örneğin *لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةُ دَرَاهِمٍ إِلَّا أَلْفًا* "Onun bende bin hariç on dirhem alacağı var" denildiğinde, ona göre burada müstesnânın değerine bakıldığı için bu caizdir. Ebû Hanîfe de ölçülenlerin ve tartılanların cinsleri farklı olsa da birbirinden istisnâ edilmelerini caiz görmektedir.⁴²

Munkatî' İstisnâ ile Tahsîs Yapmak

Bazıları cinsin dışından yapılan istisnânın tahsîs ifade etmediğini söylemişler. Fakat bununla tahsîs yapılacağını ve müstesnâ minh ile tek bir cümledir diyenler, bunun cinsten yapılan bir istisnâ olduğunu itiraf etmektedirler.⁴³

⁴⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, 1/402; el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 3/139-140; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/398; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/30; el-Ebyârî, *Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil es-Sanhâcî, et-Tahkîk ve'l-beyân fî şerhi'l-burhân*, thk. Alî Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî, (Kuveyt: Dârü'l-ziyâ, 1434/2013), 2/130; İbn Kudâme, *Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed, Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, thk. Abdulkerîm b. Alî, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1413/1993), 2/747; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/281; Şevkânî, *Muhammed b. Alî, İrşâdü'l-fuhûl*, thk. Ebi Hafis Samî el-Arabî, (Riyad: Dârü'l-Fazîle, 1421/2002), 2/642; Abdullah b. Selîm b. Hamîd ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda'l-usûliyyîn ve eseruhu fî kitâbeyi't-tahâret ve's-salât*, (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Külliyyetü's-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans tezi, 1422/2001), 44; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 41-44.

⁴¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/278-281; Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 109. Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 28-29.

⁴² el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/673; Gazzâlî, *Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, (Dîmeşk: Dârü'l-Fikr, 1400/1980), 159; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/381; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 159; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, 2/748-749; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/357; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/279. Detaylı bilgi ve bu görüş sahiplerinin getirdikleri deliller için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 29-40.

⁴³ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/284; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 44.

Müceb ve Menfî İstisnâ

Müceb olan istisnâ, müstesnâ minhunun müsbet bir cümlede gelmesidir.⁴⁴ Menfî olan istisnâ ise müstesnâ minhunun menfî bir cümlede gelmesidir. Menfî istisnâ da bazen müstesnâ minhu zikredilmez. Buna müferrağ istisnâ denilmektedir. Müferrağ istisnâ, sadece nefiy ve şibhi nefiyden sonra gelir.⁴⁵

Müsbetten İstisnâ Etmek Nefiy midir ve Nefiyden İstisnâ Etmek Müsbet midir?

Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî mezhebinin geneli ve Pezdevî (ö. 482/1089), Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ve Debûsî'nin de (ö. 430/1039) içinde bulunduğu Hanefilerden bir taifeye göre olumlu bir cümleden istisnâ yapmak müstesnâyı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisnâ yapmak ise müstesnâyı olumlu kılar. Örneğin köleye hitaben ما انت الا حر “Sen hür olmak dışında bir şey değilsin” denildiğinde, nefiyden yapılan istisnâ, müstesnânın müsbet olmasını gerektirdiği için, köle azat olmuş olur.⁴⁶ İmam Mâlik'in de yeminler ve şartlar dışındaki görüşü budur. Yeminler ve şartlar konusunda ise, olumsuz cümleden yapılan istisnâ, müstesnâyı olumlu kılmadığını söylemektedir. Karâfi (ö. 684/1285): “Şâfiîlerin bazılarında göre yeminler ve şartlar dâhil her yerde olumsuz cümleden yapılan istisnâ müstesnâyı olumlu kılar, bazıları da İmam Mâlik'in görüşündedirler” demektedir.⁴⁷

Ebû Hanîfe ve eshâbının çoğuna göre olumsuz bir cümleden yapılan istisnânın müstesnâyı olumluya çevirme işlevi yoktur. Onlara göre burada olumsuzluk ile olumluluk arasında orta bir durum vardır. Yani bu hüküm meskûtün anı hükmündedir.⁴⁸ *el-Mahsûl*, *İrşâdû'l-fuhûl* vb. usûl eserlerine bakıldığında Ebû Hanîfe'ye göre olumlu cümleden istisnâ yapıldığında müstesnâ hakkında anlam olumsuz olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Ebû Hanîfe'ye göre bu olumsuzluk istisnâdan değil, *adem-i aslî*'den kaynaklanır.⁴⁹

Râzî, *el-Mahsûl*'da olumlu cümleden yapılan istisnânın müstesnâyı olumsuzlaştırdığını, olumsuz cümleden yapılan istisnânın da müstesnâyı olumlu kıldığını söylerken, *el-Meâlim*'de ise olumsuz cümleden yapılan istisnânın müstesnâyı olumlu yapmadığını söylemektedir.⁵⁰

Karâfi, olumsuz bir cümleden yapılan istisnânın müstesnâyı olumluya çevirme kuralını şartlara bağlı olan hükümlerde geçerli olmadığını söylemektedir. Örneğin لا نكاح إلا بولي “*Velisiz nikâh olmaz*”⁵¹ hadisinde, ﷻ gelmeden önce kabul olmayan şey, ﷻ'nin gelmesiyle kabul olur hükmü çıkmaz. Çünkü veli nikâhın şartlarındandır.⁵²

⁴⁴ ez-Zübyânî, *el-İstisnâ inda'l-usûliyin*, 46.

⁴⁵ el-Câmî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Fevâidü'z-ziyâiyye*. (Dersâdet, y.y. ts.), 105; Karâfi, *el-İstiğnâ*, 153.

⁴⁶ el-Pezdevî, Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed, *Usûlü'l-pezdevî/Kenzü'l-vusûl ilâ marifet'i'l-usûl*. (Karâfi: Mîr Muhammed Kütübhanê-i Merkez-i İlmü Edeb, ts.), 213; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/39; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/378; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, 2/816; İbn Müflih, *Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih, Usûlü'l-fikh, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân, (Riyad: Mektebetü'l-'Abikân, 1420/1999), 3/930*; el-İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi minhâci'l-vusûl*, (Kahire: Âlimü'l-Kütüb, ts.), 2/421; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, 6/2606; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsis*, 203.

⁴⁷ Karâfi, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *el-Furûk*, thk. Ömer Hasan el-Kiyyâm, (Beyrut: Müsessisetü'r-risale, 1424/2003), 2/171.

⁴⁸ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/39; Karâfi, *el-İstiğnâ*, 457-458; Emîr Pâdişâh, *Teysîrü't-tahrîr*, 1/293; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, 1/334.

⁴⁹ Karâfi, *el-İstiğnâ*, 454; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 47-48.

⁵⁰ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/39; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Meâlim fî usûli'l-fikh*, thk. Alî Muhammed İvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd, (Kahire: Dârü'l-Âlimü'l-marife, 1414/1994), 94.

⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, (b.y.: Mektebetü'l-Meârif), “Nikâh”, 15.

⁵² Karâfi, *el-Furûk*, 2/178-179; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 48/49.

Haramdan İstisnâ Yapmak

Haramdan istisnâ yapmak, istisnâ edilen şeyin mubah olmasını gerektirir. Zerkeşî (ö. 794/1392), usûl âlimlerinin bu konuya değinmediklerini söylemiştir. Zerkeşî, *Zehair* adlı eserin sahibi Ebü'l-Meâlî *Mücellâ b. Cümei'* el-Mahzûmî'nin (ö.550) şu hadisi zikrederken haramdan yapılan istisnâdan bahsettiğini söylemiştir: “*Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir kadının, eşinden başka bir ölü üzerine üç günden fazla yas tutması helâl olmaz. Lakin kadın, eşinin ölümü üzerine dört ay on gün yas tutar.*”⁵³ Yani burada getirilen istisnâ ile haram olan yas, eşinin ölümü için helal kılınmıştır. Şâfiî âlimi Kâdı Hüseyin (ö. 462/1069), eşinden başkası bir ölü üzerine üç günden fazla yas tutmak haram olduğundan ve eşinin ölümünden dolayı da yas tutmak vacip olduğundan bu hadiste vacibin haramdan istisnâ edildiğini söylemiştir. Zerkeşî, vacibin caizden, haramın da mubahtan istisnâ edilmesinin caiz olduğunu söylemektedir.⁵⁴

İstisnânın Şartları

İttisal

Müstesnânın müstesnâ minhuya lâfzen veya hükmen bitişik olması şart koşulmuştur. Lâfzen ile kast edilen şey, müstesnânın, müstesnâ minhuya lâfzen bitişmesi demektir. Hükmen ile kast edilen ise, Müstesnâ ile müstesnâ minh arasında konuyla alakası olmayan bir kelamın veya uzun bir sükûtun girmemesidir. Râzî bu konuda örfün belirleyici olduğunu söyler. Buna göre nefes alıp vermek, esnemek, yutkunmak gibi tabii durumlardan kaynaklanan fasılalar ittisâla zarar vermez.⁵⁵ Bazı fakihler ittisâlin sadece Kur'ân'da caiz olduğu söylerken, Serahsî (ö. 483/1090 [?]) de neshi içermeyen kelamda infisalın sahih olmadığını söylemiştir. Bazı Mâlikîler istisnânın lâfzen geciktirmesinin ancak müstesnânın müstesnâ minhuya bitştirilmesinin niyet edilmesi şartıyla caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen görüşe göre yeminlerde yapılan istisnâda başka kelam karışmaması durumunda az bir fasıla olabilir. Ahmed b. Hanbel'den bu konuda meclis birliğinin gerekli olup olmaması konusunda iki görüş nakledilir. Hanbelî fakih Ebü Ferec el-Makdisî (ö. 682/1283), başka bir kelama başlansa bile meclis birliği olduğu sürece aradaki fasılanın sahih olduğunu söyler. Tâvûs (ö. 106/725) meclis birliği olduğu sürece istisnâda fasıla olabileceğini nakleder. Fasılanın süresine dair Mücâhid'den (ö. 103/721) iki yıl; Sâid b. Cübeyr'den (ö. 94/713 [?]) bir gün, bir hafta, dört ay ve bir sene gibi farklı rivayetler; İbn Abbâs'tan bir sene, altı ay hatta ebedi olarak fasıla yapılabileceğine dair farklı rivayetler aktarılmıştır. Râzî ve Âmidî (ö. 631/1233), Mâlikîlerden ittisâlin niyetle olabileceğine dair rivayet edilen görüşün, İbn Abbâs'ın görüşü olduğunu söylemişlerdir. *Atâ b. Ebî Rebâh* (ö. 114/732), *sütü bol bir devenin sütü sağılacak süre kadar, istisnânın geçiktirilebileceğini söylemiştir.* Bazıları başka bir kelama başlamadığı sürece istisnâ sahihtir demişlerdir.⁵⁶

⁵³ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (b.y.: Dârü İbni Kesir, 1423/2002), “Cenâiz”, 30.

⁵⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/303.

⁵⁵ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/28; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, 2/800; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/284; Şevkânî, *İrşâd*, 2/647.

⁵⁶ el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/660-661; Şirâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî, *et-Tefsîrâ fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto, (Beyrut: Darü'l-fikr, 1403/1983), 161-163; *Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed, el-Usûl, thk. Ebü'l-vefâ el-Afgânî, (Haydarâbâd: Lüçnetü İhyâi'l-Maârifî'n-Nümaniyye, ts.), 2/36; er-Râzî, el-Mahsûl, 3/28; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, Ravzatü'n-nâzır, 2/746-747; Âmidî, el-İhkâm, 2/353; İbnü'l-Hâcib, Muntehe's-sûl, 2/800; Karâfî, el-İstiğnâ, 434; İbnü'n-Neccâr, Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr, 3/298-301; Şevkânî, *İrşâd*, 2/649-651; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 199-202; Güman, *Nahiv-fikih usûlü ilişkisi*, 114; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mutekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 58-68.*

Müstesnânın Müstesnâ Minhunun Cinsinden Olması

Bu şartı cinsin dışından istisnâ yapmak konusunda anlatmıştık.

İstisnânın Müstağrak Olmaması

Müstesnâ minhunun bütünü kapsayan istisnâyaya, müstağrak istisnâ denilir. Usûlcülerin geneli bunu caiz görmezken, bazı usûlcüler, bunu mutlak olarak, bazıları da bazı şartlar dâhilinde caiz görmektedirler. Mâlikîlerden *أَنْتَ طَلِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا ثَلَاثًا* sözünde, iki görüş hikâye edilmiştir. Bir görüşe göre buradaki istisnâ müstağrak olduğu için batıl, diğer görüşe göre ise istisnâ sahihtir.⁵⁷

Şâfîlilere göre şayet istisnâdan sonra başka bir istisnâ gelmezse caiz değilken eğer istisnâdan sonra bir istisnâ daha gelirse bu konuda farklı görüşler vardır. Örneğin biri *عَشْرَةَ إِلَّا عَشْرَةَ إِلَّا ثَلَاثَةَ* derse, bazıları on dirhem borcun sabit olduğunu söylemişlerdir.⁵⁸

Hanefîler, istisnânın aynı lafızlarla olması durumunda bunun batıl olduğunu ifade ederler. Örneğin *عَبِيدِي أَحْرَارًا إِلَّا مَمَالِكِي* örneğinde, lafızlar aynı oldukları için istisnâ sahih değildir. Keza *نِسَائِي طَوَلِقُ إِلَّا نِسَائِي* olduğu gibi mefhumları aynı olursa, istisnâ yine batıl olur. Ancak biri *نِسَائِي طَوَلِقُ إِلَّا هَوْلَاءَ* deyip eşlerine işaret ederse veya *أَوْصَيْتُ لَهُ بِثَلَاثِ مَالِي إِلَّا أَلْفَ دِرْهَمٍ* derse ve bin dirhem onun malının üçte birine tekabül ediyorsa veyahut biri *نِسَائِي طَوَلِقُ إِلَّا فُلَانَةَ وَفُلَانَةَ وَفُلَانَةَ* derse ve onlardan başka eşi de yoksa bu gibi örneklerde istisnâ müstağrak olsa da lafızlar değişik olduğu için istisnâ sahih olur.⁵⁹

Müstağrak istisnâyı caiz görmeyenler arasında, istisnâ edilecek miktarın ne kadar olabileceği konusunda da görüş ayrılığı vardır.

Yarıdan Çoğun İstisnâsı

Yarıdan Çoğunun İstisnâsını Caiz Görenler:

Mütekellimîn usûlcülerin, fakihlerin ve Hanefîlerin çoğu, kimi Hanbelîler, İbn Hazm (ö. 456/1064), ve Zâhiriler yarıdan çok olanın istisnâ edilmesinin sahih olduğu görüşündedirler. Şâfî el-Ümm'de "istisnâ ancak, istisnâ edilen miktardan geriye az da olsa bir şey kalması durumunda caiz olur. İstisnâ edilen miktardan geriye hiçbir şey kalmadığında ise istisnâ geçersizdir" demektedir.⁶⁰

Yarıdan Çoğunun İstisnâsını Caiz Görmeyenler:

İbn Kuteybe, (ö. 276/889), Ahmed b. Hanbel, Eş'arî (ö. 324/935-36), Hanbelî usûlcülerin ve fakihlerinin geneli ve İbn Dürüsteveyhi'ye (ö. 347/958) göre yarıdan çoğun istisnâsı dilde caiz olmaz.

⁵⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/396; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/37; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/363; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, 2/806; Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *el-İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm*, thk. Ahmed Hatem Abdullah, (Mekke: Dârü'l-Ketbî, 1420/1999), 2/209; Karâfî, *el-İstiğnâ*, 468; et-Tûfî, Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, (Suud: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1419/1998), 2/597. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/287; Âmûdî, *Mahmûd Muhammed, Eseru'd-dirâsetü'n-nahviyye fi delâleti't-tahsisi'l-muttasil inda'l-usûliyin* (Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye, Külliyyet'ül-Âdâb Kısmu'l-Lugatü'l-Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005), 47; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, 2/209; Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 114.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/287; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 69.

⁵⁹ et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 2/63; İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/323; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, 1/330.

⁶⁰ eş-Şâfî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib, (Dârü'l-vefâ, 1422/2001), 7/476; el-Bâkullânî, *et-Takrîb*, 3/141; İbn Hazm, *el-İhkâm*, 4/15; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/37; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/364; İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl*, 2/806; et-Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, 2/598; el-İsnevî, *el-Kevkeb*, 372; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, 1/323; el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, 1/331; Âmûdî, *Eseru'd-dirâse*, 48; Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 116.

Hanbelî kitaplarında yarından çoğunun ve yarının istisnâsının sadece sayılara has olduğu da zikredilmektedir. Fakihlerin çoğu ve Mütakellimler şayet yarının çoğunluğu lafızdan değil de harici bir delilden anlaşıldığı takdirde bunun caiz olmasında herhangi bir ihtilafın olmadığı görüşündedirler.⁶¹

Yarının İstisnâsı

Yarının çoğunun istisnâsını caiz görenler bunu zaten caiz görürler. Bâkılânî'nin bir görüşüne göre yarının istisnâsı caiz değildir. Hanbelîlerin çoğuna göre bu caizdir.⁶²

Yarıdan Azın İstisnâsı

Bâkılânî ve Gazzâlî gibi bazı âlimler, له علي مئة الا عشرة “Onun bende on hariç yüz dirhem alacağı var” örneğinde olduğu gibi onluk ifade eden sayılar az olsa bile bunların istisnâsının hoş görülmediğini ifade etmektedirler. Fakat onluk ifade etmeyen beş, altı ve küsuratlar ile yapılan istisnâyı caiz görmektedirler. Zerkeşî, bunun ancak zaruret halinde caiz olabileceğine dair bir görüş rivayet etmiştir. Mâlikîlerden İbn Muğîs (ö. 429/1037) azın miktarı konusunda en az üçte bir ve üçte birinden az olması gerektiğini söylemiştir.⁶³

Niyet ve Sema'

Şâfiîler, Ahmed b. Hanbel ve ashabına göre istisnânın sahîh olabilmesi için müstesnâ minh tamamlanmadan önce, müstesnânın niyet edilmesi gerekir. Niyetin kelamın başında olmasına itibar edileceğini söyleyenler de vardır. Sahîh olan görüşe göre ise, müstesnâ minhudan boşalmadan önce niyet etmesi yeterlidir. Ancak bazıları zulümden korkan kişi dışındakiler için niyetin yeterli olmadığını, belki müstesnânın talaffuz edilip işitilmesinin de gerektiğini söylemişlerdir.⁶⁴

İstisnânın Başında Atıf Harfinin Olmaması

İstisnânın başında atıf harfi olmaması şarttır. Şayet atıf harfi olursa o kelam batıl olur. Örneğin عندی gibi yerlerde, istisnânın başında atıf harfi geldiği için kelam batıldır. Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Ebû İshâk el-İsferâyînî bunun batıl olduğu konusunda ittifak olduğunu söylemiştir.⁶⁵

İstisnânın Muayyen Bir Şeyden Olmaması

Cüveynî *en-Nihaye*'de, istisnânın yaygın olması gerektiğini, yani muayyen bir şeyden istisnâ edilmemesini şart koşturmuştur. Örneğin biri on dirheme işaret ederek هذا وهذا و هذا derse, sahîh görüşe göre bu istisnâ sahîh değildir. Çünkü ikrâr belli bir şeye izafe edildiğinde, ikrâr mutlak bir mülkiyet üstüne

⁶¹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3/141; İbn Hazm, *el-İhkâm*, 4/15; el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/666; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, 2/751-752; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/913-915; el-İsnevî, *el-Kevkeb*, 372; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/288-292; Şevkânî, *İrşâd*, 2/653; Güman, *Nahiv-fikh usûlü ilişkisi*, 116; Bu konuda farklı görüşlerde vardır. Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 70-76.

⁶² er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/37; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, 2/751; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/364; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe's-sûl*, 2/806; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/290; Güman, *Nahiv-fikh usûlü ilişkisi*, 117; Bu görüş sahiplerinin getirdikleri deliller için bakınız: Ağa, *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 72-76.

⁶³ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3/142; el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/667; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/386; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzir*, 2/751; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/366; Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, 2/210-211; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/920; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/288-290; Şevkânî, *İrşâd*, 2/653.

⁶⁴ İbnü'l-Lahhâm, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmî'l-fer'iyye*, thk. Abdulkerîm el-Fazîlî, (Beyrut: *Mektebetü'l-Asriyye*, 1418/1998), 332; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/293; İbn-i Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, 3/303-304.

⁶⁵ Karâfî, *el-İkdu'l-manzûm*, 2/232; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/293; Şevkânî, *İrşâd*, 2/655; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 202.

yapılmış olur. Daha sonra istisnâ yapılmak istendiğinde o ikrârdan dönülmüş olur. Bundan dolayı bu caiz değildir.⁶⁶ Fakat Şevkânî (ö. 1250/1834) bunun caiz olduğunu söylemiştir. Çünkü kelamın başındaki ikrâr, kelamın bitmesine bağlıdır. Yani kelam bitene kadar ikrâr olmuş olmaz.⁶⁷

Müstesnânın Mübhem Olmaması

Usûlcülere göre bir akdin sahîh olabilmesi için, istisnâ edilecek şeyin açık olması gerekir. Süyûtî (ö. 911/1505), bu konuda şöyle demektedir: *بعتك الصبرة إلا صاعاً* “Bir ölçek hariç bu tahıl yığınınını sana sattım” diyen biri, tahılın kaç ölçek olduğunu bilmiyorsa, bu yaptığı akit batıl olur. İkrâr ve boşanmak konusunda mübhem ile istisnâ, ancak mübhem olan müstesnâdan sonra onun açıklamasını getirmek şartıyla sahîh olur. Örneğin biri *له على مائة درهم إلا شيئاً* “Onun bende bir şey dışında yüz dirhem alacağı var” dedikten sonra, o şeyin ne olduğunu beyan ederse, yaptığı istisnâ sahîh olur.⁶⁸

Teaddüdü İstisnâ

Bir cümlede istisnâ atıflı veya atıfsız olarak tekrar edilebilir. Müstesnâlar birbirine atfedilmiş ise bunların toplamı, müstesnâ minhuya döner ve hepsinin toplamı müstesnâ minhudan düşer. Bu konuda görüş birliği vardır. Örneğin biri *علي عشرة إلا أربعة إلا ثلاثة إلا اثنين* dediğinde, istisnâların tümü müstesnâ minhuya döner ve bu sözü söyleyen kişinin bir dirhem borç ödemesi gerekecektir. Şayet *علي عشرة إلا اثنين وإلا اثنين* denilirse, altı dirhem borç sabit olmuş olur. Hanefîlere göre eğer ikinci istisnâ ile te’kit kastedilmemişse altı dirhem, tek’it kastedilmişse sekiz dirhem borç sabit olmuş olur.⁶⁹

Atıfsız olarak tekrar edilmesi durumunda ise ikinci istisnâ birinciden ya büyük ya küçük ya da ona eşittir.

a) Şayet ikinci istisnâ birinciden büyük veya eşit olursa, bütün istisnâlar müstesnâ minhuya dönerler. Buna göre biri *فلان علي عشرة إلا أربعة إلا خمسة* “Falanın bende beş hariç, dört hariç on dirhem alacağı var” dediğinde, geriye bir kalır.⁷⁰

b) Şayet ikinci istisnâ birinci istisnâdan küçük olursa, ikinci istisnâ sadece kendisinden önceki istisnâyâ döner. Örneğin biri *فلان علي عشرة إلا خمسة إلا أربعة* derse dokuz dirhem borç sabit olmuş olur. Çünkü dört, beşten istisnâ edildiğinde geriye bir kalır. Bir de on’dan istisnâ edilince geriye dokuz kalır. Bu görüşü tercih edenler aynı zaman da istisnâdan istisnâ etmeyi de caiz görmekteyler.⁷¹

⁶⁶ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîbî, (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1428/2007), 7/67; Zerkeşî, 3/293; Şevkânî, *İrşâd*, 2/656; Koca, *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*, 202.

⁶⁷ Şevkânî, *İrşâd*, 2/655.

⁶⁸ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1418/1997), 379.

⁶⁹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/41; Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995), 5/2015; el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, 55; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/935; es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 1401/1981), 2/161; el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 2/429; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/304; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, 6/2617; Güman, *Nahiv-fikh usûlü ilişkisi*, 119.

⁷⁰ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, 55; es-Sübkî, *el-İbhâc*, 2/161; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/305; Güman, *Nahiv-fikh usûlü ilişkisi*, 119.

⁷¹ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/41; Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, V, 2015; el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, 55; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/935; es-Sübkî, *el-İbhâc*, 2/161; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/304; el-Merdâvî, *et-Tahbîr*, 6/2617; İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *el-Mahsûl fi usûlü'l-fikh*, (Beyrut: Dârü'l-Bayârik, 1420/1999), 83; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 79.

Hanefiler istisnâdan istisnâ edilmesini caiz görmemektedirler. Örneğin biri لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا ثَمَانِيَةٌ إِلَّا سَبْعَةٌ إِلَّا سِتَّةٌ derse, onlar altıyı yediden, yediyi sekizden istisnâ etmeyi caiz görmüyorlar. Çünkü onlara göre müstesnâ meskûtün anh hükmünde olduğu için ondan istisnâ edilmez. Onlara göre bütün istisnâlar müstesnâ minhuya dönerler.⁷²

İstisnâdan Sonra Gelen Cümlelerin Sıfat Olması

Şayet müstesnâ ve müstesnâ minhudan sonra bir cümle gelirse ve o cümle her ikisine de sıfat olabilecekse Şâfîî usûlcülerine göre, o cümle müstesnâ minhuya, Hanefî usûlcülerine göre ise o cümle müstesnâyâ döner.⁷³

Birbirine Atfedilmiş Cümlelerden Sonra Gelen İstisnâ

Birbirine atfedilmiş olan cümlelerden sonra bir istisnâ geldiğinde, yalnızca son cümleye mi yoksa cümlelerin tümüne mi döneceği, usûlcüler arasında yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bu durumda karinenin olup olmamasına göre durum değişmektedir.

İstisnânın Cümlelerin Tümüne veyahut Herhangi Birine Döneceğine Dair Karinenin Bulunması

İstisnânın hangi cümleye veyahut cümlelerin tümüne döneceğine dair karine bulunduğu zaman istisnâ karinenin delalet ettiğine döner.

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا

“Bir müminin diğer mümini yanlışlık dışında öldürmesi asla caiz değildir. Bir mümini yanlışlıkla öldürenin, bir mümin köleyi azad etmesi ve öldürülenin ailesi bağışlamadıkça, ona diyet ödemesi gerekir.”⁷⁴ âyetinde istisnâ, ilk cümle olan فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ cümlesine değil ancak son cümle olan وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ cümlesine döndürülebilir. Çünkü kefareti ailesi bağışlayamaz.⁷⁵

Karine Olmadığı Zaman İstisnânın Hangi Cümleye Döneceğine Dair Görüşler:

İmam Şâfîî, İmam Malîk, Ahmed b. Hanbel, İbn Hazm ve mütekellimîn usûlcülerin geneline göre istisnâ ilke olarak bütün cümlelere döner. Bâkîllânî, Kâdı Ebû Tayyib et-Taberî, Şîrâzî, Sem’ânî (ö. 489/1096), İbn Kuşeyrî (ö. 517/1123), Âmidî, İbnü’s-Sââtî (ö. 694/1295) ve Hindî’ye (ö. 715/1315) göre eğer cümleler birbirine atf edilmişlerse istisnâ bütün cümlelere, atf edilmemişlerse sadece son cümleye döner.⁷⁶

İmam Ebû Hanîfe ve ashabının, Zahirîlerin, bazı Mutezile âlimlerinin ve Râzî’ye göre istisnâ, ilke olarak son cümleye döner.⁷⁷

⁷² el-İsnevî, *Nihâyetü’s-sûl*, 2/429.

⁷³ Şevkânî, *İrşâd*, 2/665; Güman, *Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi*, 124; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 81.

⁷⁴ en-Nisâ, 4/92.

⁷⁵ İbn-i Neccâr, *Şerhu’l-kevkebi’l-münîr*, 3/317; Detaylı bilgi için bakınız: Ağa, *Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ*, 83.

⁷⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 3/145-149; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/390; Cüveynî, *Nihâyetü’l-matlab*, 8/365; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/367; İbnü’l-Hâcib, *Muntehe’s-sûl*, 2/809; Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâtî’u’l-edille fi’l-usûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfîî, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1418/1997), 1/215; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhît*, 3/312-318.

⁷⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 3/147; el-Ferrâ, *el-Udde*, 2/679; Ebû’l-Hüseyn, *el-Mu’temed*, 1/264; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/388; Serahsî, *el-Usûl*, 2/44; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 3/388; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 160; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/43; er-Râzî, *el-Meâlim* 93; İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *Ravzatü’n-nâzır*, 2/757; Karâfî, *el-İkdu’l-manzûm*, 2/238; el-İsfahânî, *Beyânü’l-*

Bâkılânî, Şiilerden Murtazâ (ö. 436/1044) ve Gazzâlî'ye göre tavakkuf edilir. Yani herhangi bir cümleye döneceğine delalet eden bir delil olmadığından istisnâ, son cümleye, ortadaki cümleye ve bütün cümlelere de döndürülebilir ama şuan tavakkuf durumundadır.⁷⁸

Ebû Hüseyin el-Basrî'ye göre şayet birinci cümleden vazgeçip başka bir konuya geçilip ikinci cümleye başlanılırsa istisnâ son cümleye döner. Eğer ikinci cümle birinci cümledevamı mahiyetinde olursa her iki cümleye döner.⁷⁹

Cüveynî ve Kâdı Abdulcebbar'a göre şayet cümleler tek bir amaç için olurlarsa istisnâ hepsine döner. Değişik amaçlar için olurlarsa son cümleye döner.⁸⁰

Sonuç

Mütekellimîn usûlcüler istisnâyı âmmı tahsîs eden muttasıl delillerden sayarken Hanefilere göre ise istisnâ âmmı daraltması tahsîs değil, kasr'dır.

İstisnâ kendi içinde cinsten yapılan muttasıl ve cinsin gayrısından yapılan munkatı' denilmek üzere iki kısma ayrılır. Muttasıl istisnâ kendi içinde âmm lafızlardan yapılan istisnâ, hass lafızlardan yapılan istisnâ ve sayılardan yapılan istisnâ olmak üzere üç başlıkta ele alınır. Sayıdan istisnâ yapıp yapılamayacağı konusunda farklı görüşler olsa da çoğunluğa göre caizdir. Cinsin gayrısından yapılan istisnâyı Züfer, Muhammed eş-Şeybânî ve Ahmed b. Hanbel geçerli görmese de çoğunluk bunu caiz görmektedir. Muttasıl istisnâ ile tahsîs yapılır. Munkatı' istisnâ ise konusunda görüş ayrılığı olsa da çoğunluğa göre munkatı istisnâ ile de tahsîs yapılır.

Mütekellim usûlcüler, Pezdevî, Halvânî ve Debûsî gibi Hanefilerinde savunduğu muhtâr görüşe göre olumlu bir cümleden istisnâ yapmak müstesnâyı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisnâ yapmak ise müstesnâyı olumlu kılar. Ebû Hanîfe'ye göre olumsuz bir cümleden yapılan istisnânın müstesnâyı olumluya çevirme işlevi olmayıp, hüküm meskûtün anı hükümündedir. İmam Mâlik'e göre yeminler ve şartlar dışında olumlu bir cümleden istisnâ yapmak müstesnâyı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisnâ yapmak ise müstesnâyı olumlu kılar. Yeminler ve şartlarda ise, olumsuz cümleden yapılan istisnâ, müstesnâyı olumlu kılmaz.

Müstesnâlar birbirine atfedilmişse bunların toplamı müstesnâ minhuya döner ve hepsinin toplamı müstesnâ minhudan düşer. İstisnâ atıfsız olarak tekrar edilmesi durumunda ise ikinci istisnâ birinciden büyük veya eşit olursa, ikinci istisnâ müstesnâ minhuya döner. Şayet ikinci istisnâ birinci istisnâdan küçük olursa ikinci istisnânın birinci istisnâyaya dönmesi evlâdır. İstisnâdan istisnâ yapılmasını bazı Mâlikîler ile Hanefiler caiz görmeseler de çoğunluk bunu caiz görmektedirler.

Müstesnâ ve müstesnâ minhudan sonra bir cümle gelip her ikisine de sıfat olabilecekse Şâfiîlere göre o cümle müstesnâ minhuya döner. Hanefilere göre ise o cümle müstesnâyaya döner.

muhtasar, 2/278; İbn Müflih, Usûlü'l-fıkh, 3/920; Zerkeşî, el-Bahrü'l-muhît, 3/308; İbn Emîru Hâc, et-Takrîr, 1/327; Güman, Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi, 120.

⁷⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, 3/147; Gazzâlî, el-Menhûl, 160; er-Râzî, el-Mahsûl, 3/43; Karâfî, el-İkdu'l-manzûm, 2/238; el-İsfahânî, Beyânü'l-Muhtasar, 2/278; Zerkeşî, el-Bahrü'l-muhît, 3/300-310.

⁷⁹ Ebû'l-Hüseyin, el-Mu'temed, 1/265; İbnü'l-Hâcib, Münthehe's-sûl, 2/812; el-İsfahânî, Beyânü'l-muhtasar, 2/278; İbn Müflih, Usûlü'l-fıkh, 3/920; Zerkeşî, 3/311; Güman, Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi, 121.

⁸⁰ Cüveynî, el-Burhân, 1/392; Zerkeşî, el-Bahrü'l-muhît, 3/311; Güman, Nahiv-fıkıh usûlü ilişkisi, 121; Bu görüş sahiplerinin getirdikleri deliller için bakınız: Ağa, Mütekellimîn usûlcülerine göre istisnâ, 83-89.

Birbirine atfedilmiş olan cümlelerden sonra bir istisnâ geldiğinde ve karine bulunduğu istisnâ karinenin delalet ettiği cümleye döner. Karine olmadığı zaman Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ bütün cümlelere döner. Hanefiler ve Zâhirîlere göre son cümleye döner. Şîilerden Murtazâ, Bâkîllânî ve Gazzâlî göre ise tavakkuf olur.

Kaynakça

- Ağa, Serkan. *Mütakellimîn usûlcülerine göre istisnâ*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Âmidî, Alî b. Muhammed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrezzak el-Affî. Riyad: Dârü's-samiî, 1424/2003.
- Âmûdî, Mahmûd Muhammed. *Eseru'd-dirâsetü'n-nahviyye fi delâleti't-tahsîsi'l-muttasıl inda'l-usûliyyîn*. Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye, Külliyyet'ül-Âdâb Kısmu'l-Lugatü'l-Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Âm". *Türkiye diyanet vakfî ansiklopedisi*. 2/552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi usûli'l-pezdevî*. thk. Abdullah Mahmûd Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. 1 Cilt, b.y.: Dârü İbni Kesir, 1. Basım, 1423/2002.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulazîm ed-Dîb. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1412/1992.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîbî. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1428/2007.
- Durmuş, İsmail. "İstisnâ". *Türkiye diyanet vakfî ansiklopedisi*. 23/388-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib. *el-Mu'temed*. thk. Muhammed Hamidullah. Dimeşk: Mahedu'l-İlmi'l-Fransî lî'd-Dirâsâti'l-Arabî, 1384/1964.
- el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef. *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*. thk. Abdulmecîd Turkî. Beyrut: Dârü'l-garbü'l-islami, 1407/1986.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd. Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1418/1998.
- el-Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Müessisetü'r-risale, ts.
- el-Bûrnû, Muhammed Sıdkî b. Ahmed b. Muhammed. *el-Vecîz fi îzâhi kavâ'idî'l-fikhi'l-küllîyye*, Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1416/1996.
- el-Câmî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Fevâidü'z-ziyâiyye*. Dersâadet. y.y. ts.
- el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Darü'l-İlmi lil-Melâyiñ, 1399/1989.
- el-Ebyârî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl es-Sanhâcî. *et-Tahkîk ve'l-beyân fi şerhi'l-burhân*. thk. Alî Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî. Kuveyt: Dârü'l-ziyâ, 1434/2013.
- el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Alî Seyrû'l-mübârekî. Riyad: y.y. 1410/1990.
- el-İsnevî, Cemâluddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *el-Kevkebü'd-dürri*. thk. Muhammed Hasan İvâd. Ammân: Dâru Ammâr, 1405/1985.

- el-İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Nihâyetü's-sûl fî şerhi minhâci'l-vüsûl*. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, ts.
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986.
- el-Leknevî, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn. *Fevâtihu'r-rahamût*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1423/2002.
- el-Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Bedru't-tali' fî halli cem'i'l-cevami'*. Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1426/2005.
- el-Merdâvî, Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-cibrin v.d.. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- el-Pezdevî, Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed. *Usûlü'l-pezdevî/kenzu'l-vusûl ilâ marifet'i'l-usûl*. Karâçî: Mîr Muhammed Kütübhâne-i Merkez-i İlmü Edeb, ts.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd. *Teyisrû't-tahrîr*. Mekke: Dârü'l-Baz, ts.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*. thk. Taha Cabir el-Alvânî. Beyrut: Müessisetü'r-risâle, 1412/1992.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Meâlim fî usûli'l-fikh*. thk. Alî Muhammed İvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Kahire: Dârü'l-Âlimü'l-marife, 1414/1994.
- es-Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-eşmûnî*. Midyat: Mektebetü'l-İslâmiyye/Mehmet Nuri Nas, ts.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâil. Kahire: *Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye*, 1401/1981.
- eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Câmiu'l-kebîr*. Matbaatü'l-İstikâme. 1356/1937.
- eş-Şîrâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî. *et-Tebşira fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Darü'l-fikr, 1403/1983.
- eş-Şîrâzî, Ebu İshak Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî. *Şerhu'l-lüma'*. thk. Abdulmecîd Türkî. Beyrut: Dârü'l-garbü'l-islami, 1408/1988.
- eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1418/1997.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu't-telvîh ala't-tavdîh*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs*. thk. Abdusettar Ahmed Farâc. 40 Cilt. Kuveyt: Tüрасü'l-Arabî, 1. Basım, 1385/1065.
- ez-Zübyânî, Abdullah b. Selîm b. Hamîd. *el-İstisnâ inda'l-usûliyîn ve eseruhu fî kitâbeyi't-tahâret ve's-salât*. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-kurâ, *Külliyetü's-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yüksek Lisans Tezi, 1422/2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. (thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1400/1980.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza Züheyr Hâfız. Medine: Şirketü Medinetü'l-Münevvere, 1413/1993.
- Güman, Osman. *Nahiv-fikih usûlü ilişkisi (el-İsnevî örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Bayârik, 1420/1999.

- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1999.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb*. thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Alî Hamadallah. Beyrut: Darü'l-fikr, 1419/1998.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî. *Şerhu katri'n-nedâ*. Mısır: Dârü's-Saâdet, 1383/1963.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*. thk. Abdulkerîm b. Alî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1413/1993.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Makdisî. *el-Muğni*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Riyad: Daru Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*, 1. Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-arab*. 15. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih. *Usûlü'l-fikh*. thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân. Riyad: Mektebetü'l-'Abîkân, 1420/1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Musaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûh*. thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin. Beyrut: Müsessisetü'r-risale, 1406/1986.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *Muntehe's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*. thk. Nezîr Hamâdû. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427/2006.
- İbnü'l-Hümâm, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*. y.y. 1351/1932.
- İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmi'l-fer'iyye*. thk. Abdulkerîm el-Fazîlî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1998.
- İbnü'n-Neccâr el-Fütûhi, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Züheylî ve Nezîh Hammâd. Riyad: Mektebetü Abîkân, 1413/1993.
- İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman. *Beyânü'l-muhtasar şerhu muhtasaru ibni'l-hâcib*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. Cidde: Darü'l-medeni, 1406/1986.
- Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs. *el-İkdu'l-manzûm fî'l-husûs ve'l-umûm*. thk. Ahmed Hatem Abdullah. Mekke: Dârü'l-Ketbî, 1420/1999.
- Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs. *el-İstiğnâ fî ahkâmi'l-istisnâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Karâfî, Şihabuddin Ahmed b. İdrîs. *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *el-Furûk*. thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm. Beyrut: Müsessisetü'r-risale, 1424/2003.
- Koca, Ferhat. "İstisnâ". *Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi*. 23/390-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koca, Ferhat. *İslam hukuk metodolojisinde tahsîs*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Daru Tîbe, 1427/2002.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed. *el-Usûl*. thk. Ebü'l-vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd: Lücnatü İhyâi'l-Maârifî'n-Nûmaniyye, ts.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân. *el-Kitâp*. thk. Abdusselâm Muhammed Harûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1408/1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1418/1997.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib. Dârü'l-vefâ. 1422/2001.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *İrşâdü'l-fuhûl*. thk. Ebi Hafs Sami el-Arabî. Riyad: Dârü'l-Fazîle, 1421/2002.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u's-sahîh*. 1. Cilt, b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım.
- Tûfî, Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *Şerhu muhtasari'r-ravza*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. Suud: Vizâretü's-Şuûni'l-islâmiyye, 1419/1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. thk. Abdulkâdir Abdullah el-Ânî. Kuveyt: Dârü's-Safve, 1413/1992.